

Młyny wodne w ziemiach świeckiej i nowskiej do końca XVI wieku

Rafał Kubicki

Rozwój sieci młynów wodnych w średniowiecznej Europie był świadectwem istotnego przełomu technicznego, który miał wielkie znaczenie dla życia ówczesnych społeczeństw. Proces ten przebiegał w różnym tempie i ze zmiennym natężeniem. Zawsze jednak był przejawem ważnych zmian w gospodarce wiejskiej¹. Pojawienie się młynów wodnych na terenie Pomorza, w obrębie księstwa pomorskiego, miało miejsce już na pocz. XIII w. Rozpatrując kwestię rozwoju sieci młynów wodnych w ziemiach świeckiej i nowskiej – których granice w przybliżeniu odpowiadały istniejącym w XIII w. kasztelaniam świeckiej i nowskiej², a po opanowaniu Pomorza Gdańskiego przez zakon krzyżacki w latach 1308–1309 nowo utworzonym jednostkom administracji krzyżackiej: komturstwu świeckiemu i okręgowi nowskiemu wójtostwa tczewskiego³ – należy pamiętać, że ich funkcjonowanie było ściśle związane z poziomem gospodarki rolnej⁴. Ze względu na koszty inwestycyjne i ograniczenia prawne młyny wodne na Pomorzu powstały najszybciej na obszarze wielkiej własności ziemskiej, organizowanej przez lokalnych książąt, instytucje kościelne (biskupi

włocławscy, cystersi z Oliwy i Pelplina, norbertanki z Żukowa) i bogate mieszczaństwo (sołtys w Gdańsku)⁵. Stopniowo jednak zaczęto je wznosić także w dobrach rycerskich i we wsiach czynszowych. W ten sposób stały się trwałym elementem krajobrazu wiejskiego aż do 1. poł. XX w. Oczywiście wybór konkretnej lokalizacji dla młynów miał ścisły związek z istniejącą siecią osadniczą, potencjałem ekonomicznym regionu oraz energetycznym zbiorników (jezior) i cieków wodnych.

W ziemiach świeckiej i nowskiej osadnictwo początkowo koncentrowało się przede wszystkim wzdłuż Wisły, sukcesywnie przesuując się w kierunku zachodnim i południowym oraz na północ, w górę Wdy, przede wszystkim na prawym brzegu. Tereny te były zagospodarowane właściwie już w XIII w. Niezasiedlone pozostawały natomiast północne obszary komturstwa świeckiego i zachodnie okręgu nowskiego. Przeważały tam kompleksy lasów, rzadziej bagna i pustkowia. W praktyce więc osadnictwo wiejskie skupiało się wokół Świecia, a tereny położone na północ, północny zachód i wschód od miasta (obejmujące Bory

¹ M. Bloch, *Avènement et conquête du moulin à eau*, „Annales d'histoire économique et sociale”, 7, 1935, s. 538–563. Na znaczenie rozpowszechnienia się młynów wodnych w średniowieczu jako czynnik wprowadzający zasadniczą zmianę w stosunkach społeczno-gospodarczych wskazywała Eleanora M. Carus-Wilson w artykule: *An Industrial Revolution of the Thirteenth Century*, „The Economic History Review”, 11 (1), 1941, s. 39–60.

² K. Jasiński, *Dzieje ziemi świeckiej i nowskiej od schyłku XII w. do 1309 r.*, w: *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, t. 1, red. K. Jasiński, Warszawa–Poznań–Toruń 1979, s. 111–142.

³ Stan osadnictwa na tych terenach prezentują prace: M. Aschkewitz, *Die Bevölkerung im südöstlichen Pommerellen vom 13.–18. Jahrhundert*, „Altpreußische Forschungen”, 19 (2), 1942, s. 155–185; M. Grzegorz, *Słownik historyczno-geograficzny komturstwa świeckiego w średniowieczu*, Bydgoszcz 2012.

⁴ Młyny zbożowe istniejące na tych terenach w okresie panowania zakonu krzyżackiego zestawiono w pracy R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV w. (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012. W tym miejscu świadomie zamykamy temat tylko do rekonstrukcji

sieci młynów zbożowych i przemysłowych na wskazanym obszarze bez szerszej próby ukazania wpływu czynników związanych z przemianami w strukturze gospodarki wiejskiej na kształtowanie sieci młynów, co ze względu na stan zachowania źródeł jest tu bardzo niepewne. Próbę takiego studium stanowi artykuł autorstwa Tomasza Związka: T. Związek, *Kształtowanie sieci młynów wodnych na przykładzie powiatu konińskiego (ok. 1300–1550)*, „Studia Geohistorica”, 2, 2014, s. 118–142.

⁵ Problem młynów w dobrach wielkiej własności kościelnej rozpatrywano w odrębnych studiach. Zob.: R. Kubicki, *Młyny zbożowe i przemysłowe w dobrach cystersów z Oliwy od początków XVII w.*, „Cistercium Mater Nostra”, 4, 2010, s. 93–119; tenże, *Sieć młynów wodnych w dobrach klasztorów na Pomorzu Wschodnim w XIII–XVI w.*, „Hereditas Monasteriorum”, 2, 2013, s. 35–56; tenże, *Miejsce czynszów z młynów w dochodach wybranych klasztorów mniszych na Pomorzu Wschodnim do połowy XVIII w.*, w: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*, red. M. Derwich, Wrocław 2013 (Opera ad Historiam Monasticam Spectantia, Series 1, Colloquia 9), s. 533–546.

⁶ M. Aschkewitz, *Die Bevölkerung*, s. 155–165; M. Grzegorz, *W czasach krzyżackich (1309–1466)*, w: *Dzieje Świecia*, s. 154, 158.

Tucholskie) do XV w. w większości pozbawione były sieci osadniczej⁶.

Najstarsze wzmianki o młynach w ziemi świeckiej pochodzą już z XIII w.⁷ Dotyczą one dóbr własności kościelnej, a mianowicie wsi należących do zakonu norbertanek w Żukowie: Skarszewa i Grabowa. W dokumencie z 19 września 1239 r. mowa jest o miejscu na młyn wodny przy wspomnianych wsiach. Informację tę powtórzono w kolejnych dokumentach z 24 września 1259 r. i 16 kwietnia 1283 r. Nie wiadomo niestety, czy młyny te faktycznie powstały. W każdym razie na pewno nie w Skarszewie, gdyż dopiero w 1312 r. norbertanki przyznały prawo do budowy młyna sołtysowi Andrzejowi. Podobnie było w przypadku Jeżewa, wsi biskupa włocławskiego. W dokumencie z 13 lipca 1293 r. książę Pomorza Mściwój II zezwolił biskupowi Wisławowi zbudować młyn i jaz na strumieniu między Jeżewem i wsią książęcą Taszewo. Istniał już natomiast wówczas młyn we wsi Wielki Komorsk, który po raz pierwszy wzmiankowany w 1295 r. Wówczas to biskup Wisław, konsekrując i uposażając miejscowy kościół, przyznał mu m.in. jedną grzywnę srebra dochodu z młyna⁸. Podobnie prawo do budowy młyna w mieście Nowe otrzymał dziedziczny wójt Walter Grella. Potwierdził to w przywileju wydanym 7 czerwca 1302 r. wojewoda pomorski Święca. Prawdopodobnie młyn powstał w krótkim czasie, jednak już w 1313 r. dziedzice Święcy sprzedali miasto Nowe nad Wisłą Krzyżakom, którzy wkrótce okazali się ważnym czynnikiem, konsekwentnie dążącym do nowej regulacji stosunków politycznych i gospodarczych na tych terenach.

Budując tu swą administrację, zakon zmierzał do zaprowadzenia rozwiązań prawnych, jakie wypracował już i wdrożył na terenie Prus

właściwych. W tym kontekście ważna była również kwestia statusu młynów wodnych. Na terenie swego władztwa zakon zdołał stopniowo wprowadzić pełną kontrolę w tym zakresie, zaliczając prawo budowy młynów do tzw. regale, a więc jednego z wyłącznych uprawnień, którego specjalnymi przywilejami udzielał innym podmiotom, zazwyczaj na zasadzie nadania za czynsz w pieniądzu lub zbożu⁹. Po raz pierwszy wspomniano o tym w przywileju chełmińskim, dotyczącym początkowo jedynie mieszczan z Chełmna i Torunia. Według regulacji z 1233 r. zawartej w artykule trzynastym (powtórzonym również w odnowionym przywileju z 1251 r.) ustalono, że „jeśliby jakaś rzeka dotykała pól któregoś z mieszczan, niech będzie wolno temu, do kogo należą pola, zbudować na niej jeden młyn. Jeśli natomiast ta sama rzeka nadawała się [do budowy] wielu młynów, Zakon nasz niech da trzecią część poniesionych kosztów w budowaniu innych i ze zbudowanych niech na wieki pobiera trzecią część dochodów”¹⁰. Oznaczało to w praktyce, że wszystkie większe rzeki i strumienie, jeśli nadawały się do budowy młynów, musiałyby być zagospodarowywane wspólnie przez mieszczan i zakon, który pobierałby też trzecią część dochodów. Wkrótce Krzyżacy ograniczyli nawet te prawa. Budowa, nadanie i sprzedaż młyna musiały zaś być potwierdzone wydaniem przez władzę terytorialną specjalnego dokumentu określanego mianem przywileju młyńskiego, który ustalał wysokość pobieranego przez nią czynszu. Uprawnienia tego rodzaju miał nie tylko zakon, ale także biskupi oraz kapituły na terenie swego władztwa. Prawa takie, jak się zdaje, miały także dysponujące jeszcze nadaniami książęcymi zakony na Pomorzu Gdańskim. Nie wiadomo natomiast dokładnie, jak wyglądała na Pomorzu sytuacja

⁷ Pełny wykaz źródeł, które wykorzystano na potrzeby rekonstrukcji sieci młynów zbożowych i przemysłowych istniejącej w ziemiach świeckiej i nowskiej do końca XVI w., znajduje się w załączonym zestawieniu. W treści artykułu omówiono ich wartość informacyjną i stan zachowania.

⁸ Jedna grzywna pruska = 4 wiardunki = 24 skojce = 720 fenigów (denarów). Stanowiła ona równowartość ok. 191,29 g srebra. Zob. W. Odyńiec, *Chełmiński system miar i chełmińska stopa mennicza w rozwoju historycznym*, w: *Studia culmensia historico-juridica czyli księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 1, red. Z. Zdrójkowski, Toruń 1990, s. 406.

⁹ R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie*, s. 19–25.

¹⁰ „Item si rivus aliquis agros alicuius civis attigerit, ei, cuius agri fuerint, solum molendinum edificare liceat in eodem. Si vero idem fluvius aptus fuerit pluribus molendinis, domus nostra in construendis eisdem aliis terciam partem priorum sumptuum faciat et participet perpetualiter terciam partem usuum de constructis [...]”. Tekst w języku polskim w przekładzie Witolda Wróblewskiego zob. K. Zielińska-Melkowska, *Przywilej chełmiński 1233 i 1251*, w: *Teksty pomników prawa chełmińskiego w przekładach polskich*, nr 1, red. Z. Zdrójkowski, Toruń 1986, s. 42.

prawna w przypadku własności rycerskiej. Prawdopodobnie rycerze mogli wznosić młyny we własnych dobrach tylko za zgodą księcia, i to działające wyłącznie na ich potrzeby. W Prusach natomiast, a ściślej w ziemi chełmińskiej, wicemistrz krajowy Konrad von Thierberg – odnawiając 17 listopada 1278 r. dokument dla polskich rycerzy wydany przez Hermana Balka, który zaginał w czasie powstania Prusów – zastrzegł prawo zakonu do budowy młynów w dobrach rycerskich, zobowiązując się jednocześnie do wynagrodzenia szkód, jakie powstawałyby wskutek spiętrzania wody¹¹. Umieszczenie wspomnianej regulacji może wskazywać na fakt, że stan prawny wprowadzany przez Krzyżaków w ziemi chełmińskiej nie był czymś oczywistym i wymagał potwierdzenia. Zasady te zakon rozciągnął na opanowane w latach 1308–1309 Pomorze Gdańskie.

Ważną regulacją prawną dotyczącą młynów, która ustalała jednolite zasady pobierania opłat przemiałowych, będących podstawą ich dochodowości, była tzw. ordynacja młyńska, którą ok. 1335–1341 r. wydał wielki mistrz zakonu krzyżackiego Dytrych von Altenburg. Wprowadzono ją po konsultacjach z administratorami młynów krzyżackich, tzw. mistrzami młyńskimi (*Mühlmeister*). Ustalono w niej, że jeśli przemiał lub śrutowanie zboża odbywało się z użyciem własnej służby, to od każdego korca (*mensura*, *Scheffel* = korzec) należało zapłacić opłatę – tzw. miarę (niem. *mecze* = maca)¹². Wynosiła ona 1/16 korca (1 korzec = ok. 55 l), to jest ok. 3,4 l¹³. Ustalono także, że w przypadku przemiału przy pomocy czeladników młyńskich za zmielenie 2 korców zboża i ześrutowanie 6 korców siodu miano płacić dodatkowo 1 denar (*fenig*). Jednocześnie jednak nie wolno było

zmuszać nikogo, kto chciał mieć samodzielnie, do korzystania z czeladników młyńskich¹⁴. Zasada pobierania opłaty przemiałowej znana była oczywiście już wcześniej i nie dotyczyła tylko państwa zakonnego. Już w dokumentach z 1258 i 1276 r. książę Sambor II, nadając cystersom pelplińskim młyn Szpęgawa, umieścił regulacje dotyczące opłat za przemiał zwanych miarą „mecz”¹⁵.

Najstarszą wzmianką o istnieniu młyna w dobrach rycerskich w okolicach Świecia jest informacja zawarta w dokumencie z 18 października 1328 r. dotyczącym nadania dóbr Belno, Lubodzież, Siemkowo i Mediolini (osada zaginiona) przez wielkiego mistrza Wernera von Orselna sędziemu świeckiemu Januszowi. W opisie granic dóbr Belno wspomniano młyn należący do ich właściciela, istniał on więc już wcześniej, niestety nie wiadomo, od kiedy.

Elementem realizacji regale młyńskiego przez zakon był także system rezerwacji miejsc na młyny, które uwzględniano w wydawanych przywilejach lokacyjnych miast i wsi. Wystawca – a więc zakon, rzadziej biskup lub kapituła – umieszczał w nich specjalne klauzule, zastrzegające mu prawo do wzniesienia młynów i użytkowania tamtejszych rzek. Rezerwacja miała na celu kontrolowanie sieci działających młynów wiejskich, a w przypadku miejskich gwarantowała Krzyżakom prawo ich budowy i czerpania sporych dochodów¹⁶. Przykładem tego typu działań jest również przywilej lokacyjny dla Świecia wydany 25 lipca 1338 r. przez wielkiego mistrza Dytrycha von Altenburga¹⁷. Zakon zastrzegł sobie w nim m.in. prawo do budowania młynów i kopania stawów na ziemi należącej do miasta. Młyn przy Świeciu, który został rzeczywiście zbudowany, określany był później jako położony przed zamkiem¹⁸. Nale-

¹¹ *Preußisches Urkundenbuch* (dalej: PrUB) I/2, Hrsg. A. Seraphim, Königsberg 1909, nr 366, s. 250.

¹² „Statuimus primo precise volentes, quod molendinatos seu qui presunt molendinis aut famuli eorum nullas recipient pecunias ab hominibus frumenta sua molere volentibus, et qui primo ad molendinum pervenerit, sive pauper vel dives fuerit, idem primitus molere permittatur. [...] Si quis autem per se voluerit molere frumentum suum quocumque seu brasium, de tali tantummodo de qualibet mensura unam mensuram, que meche vulgariter dicitur”. PrUB III/1, Hrsg. M. Hein, Königsberg 1944, nr 416, s. 285.

¹³ W. Odyniec, *Chełmiński system*, s. 403.

¹⁴ W. Długokęcki, *Spór gdańsko-krzyżacki o opłaty w Wielkim Młynie w pierwszej połowie XV w.*, w: *Władcy, mnisi, rycerze*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 1996, s. 18–19 (Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza, 3).

¹⁵ *Pommerelisches Urkundenbuch*, Bearb. M. Perlbach, Danzig 1881–1882, nr 173, 277.

¹⁶ R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie*, s. 88–93.

¹⁷ PrUB III/1, nr 184, s. 132.

¹⁸ *Das grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens 1414–1438* (GZB), Hrsg. P.G. Thielen, Marburg 1958, s. 17.

ży go najpewniej identyfikować z późniejszym Przechowskim Młynem. Był własnością zakonu i zazwyczaj znajdował się pod bezpośrednim zarządkiem komtura świeckiego. W przywołanym dokumencie jest też już mowa o istnieniu tzw. nowego młyna, a więc prawdopodobnie wybudowanego w miejsce starszego, położonego również koło wsi Przechowo, względnie drugiego młyna położonego w tym miejscu. Wieś ta należała później do zakonu, a młyn – zapewne nadany za czynsz zbożowy – płacił na jego rzecz 3 łaszty ziarna rocznie¹⁹. Kolejny młyn, położony w Bąkowie, wzmiankowany 2 lipca 1350 r. Wówczas to wielki mistrz Henryk Dusemer nadał Henrykowi z Frischenbach dobra Płochocin i Bąkowo wraz z młynem. Był to więc drugi młyn w dobrach rycerskich. Kolejnym obiektem na omawianym terenie był znany z wydanego 30 kwietnia 1352 r. dokumentu młyn wodny nad rzeką Mątawą, lewym dopływem Wisły, zwany później Borowym Młynem²⁰. Ponieważ jest to jedyny zachowany przywilej młyński dla tego terenu z XIV w., przyjrzyjmy się bliżej jego regulacjom. Wielki mistrz zakonu Winrich von Kniprode nadał Hansowi dziedzicznie na prawie chełmińskim młyn położony nad wspomnianą rzeką z zezwoleniem na rozbudowę do 2 kół, jednak bez prawa podwyższenia spiętrzenia wody. Hans otrzymał też 4 morgi ziemi, na których stał młyn, i 3 morgi położone nad bagnem Rybno. Zezwolono mu również na połów ryb w stawie młyńskim i we „flutrynnie”, za co miał płacić czynsz w wysokości 10 grzywien w terminie na Jana Chrzciciela (najprawdopodobniej na 24 września). Wzmianka o „flutrynnie” – rynnice prowadzącej wodę na koło, względnie rowie młyńskim – może wskazywać na to, że był to młyn z kołem o konstrukcji nasiębiejnej, względnie podsiębiernej na przekopanej młynówce, w każdym razie ze sztucznie wzniesioną konstrukcją

doprowadzającą wodę z Mątawy. Oczywiście nadanie młyna musiało być powiązane z odpowiednim zapleczem osadniczym w postaci wsi, których mieszkańcy mieli mleć w nim zboże. Zarówno wzmianka o 2 kołach, jak i o czynszu rocznym 10 grzywien wskazują, że było to urządzenie działające na potrzeby kilku okolicznych osad. Młyn powstał w dobrach krzyżackich i w przeciwieństwie do nadań w dobrach rycerskich był w praktyce dziedziczną dzierżawą obciążoną stałym czynszem. Z kolei z 1354 r. pochodzi wzmianka o młynie *Kemenothe*²¹ położonym nad rzeką Janką, prawdopodobnie w okolicach dzisiejszej wsi Kornatka. Nie wiadomo, do kogo wówczas należał.

Z pewnością na tym terenie powstawało w tym czasie wiele innych młynów wodnych, jednak stan zachowania źródeł nie pozwala na odtworzenie tego procesu, gdyż dla komturstwa świeckiego nie zachował się notujący odpowiednio dokumenty kopiariusz przywilejów. O istnieniu młynów dowiadujemy się dopiero z wykazów czynszowych, tworzonych na potrzeby skarbowości krzyżackiej w XV w. Specyfika tych źródeł polega na tym, że uwzględniają one jedynie młyny nadawane przez zakon, które zobowiązane były do płacenia na jego rzecz czynszu w pieniądzu lub zbożu. Nie obejmują więc tych, które znajdowały się w dobrach rycerskich i wsiach kościelnych. Dzięki nim wiadomo jednak, że w obrębie jednostek administracyjnych zakonu na tym terenie (w komturstwie świeckim) młyny wodne istniały w Mukrzu, Parlinie, Polednie, na strudze Ryszka, w Splawiu, Śliwiczkach oraz nierozpoznane młyny w *Imtschen* i być może w *Sez* (?)²², zaś w obrębie okręgu nowskiego wójtostwa tczewskiego: młyn zwany *Kemenothe* i młyny w Nowem nad Wisłą (tam też wzmiankowany wiatrak usytuowany przed miastem) oraz położony blisko miasta Nowe młyn zwany

¹⁹ W Prusach jeden łaszty był równoważnością 3300 litrów i 60 korcy chełmińskich. Zob. W. Odyniec, *Chełmiński system*, s. 404.

²⁰ R. Wegner, *Ein Pommersches Herzogthum und eine Deutsche Ordenskomthurei. Kulturgeschichte des Schwetzer Kreises, nach archivalischen Quellen bearbeitet*, Bd. 1, Teil 1, Posen 1872, s. 74; K. Kasiske, *Das deutsche Siedelwerk des Mittelalters in Pommerellen*, Königsberg 1938, s. 122; M. Aschkewitz, *Die Bevölkerung*, s. 159.

²¹ Kursywą oznaczono w tekście głównym, spisie i tabelach młyny zaginione i te, których nie udało się zlokalizować.

²² Wzmianka o młynie w *Sez* (?) pochodzi z pracy Lotara Webera – być może autor niepoprawnie odczytał dostępne mu wówczas źródło? L. Weber, *Preussen von 500 Jahren culturhistorischer, statistischer und militärischer Beziehung nebst Special-Geographie*, Danzig 1878, s. 378.

Krzywey²³. Istniał też młyn w Wielkim Zajączkowie, zaliczany do wójtostwa rogozińskiego (działał tam również wiatrak).

Zakon pobierał z nich czynsz płacony zazwyczaj w zbożu z młynów: w Tleniu – 5 łasztów rocznie, w Parlinie i Przechowie – po 3. Dla porównania od dzierżawcy młyna przed zamkiem w Świeciu ok. 1419 r. zakon pobierał rocznie 12 łasztów żyta. W 1437 r. zarządzał nim sam komtur. Kilku właścicieli młynów płaciło czynsz w pieniądzu. Pobierano go we wspomnianym już Borowym Młynie (10 grzywien) i przede wszystkim w młynie słodowym w Nowem nad Wisłą (65 grzywien), będącym wielkim urządzeniem przemiałowym pracującym na potrzeby mieszczan i okolicznych wsi.

Liczba działających na danym terenie młynów miała oczywiście związek z powierzchnią upraw zbożowych i zapotrzebowaniem na przemiał. Niestety bliższe dane na ten temat dotyczą jedynie dóbr należących do zakonu krzyżackiego. W 1. poł. XV w. na skutek wojen z Polską obszary te uległy znacznym zniszczeniom, czego świadectwem są źródła notujące puste łąny w poszczególnych osadach²⁴. Z przekazów dotyczących komturstwa świeckiego wynika, że wskutek tzw. wojny głodowej z 1414 r. z 1470 łąnów czynszowych aż 700 było pustych (47,60%)²⁵. W tym czasie łącznie sześć młynów na tych terenach płaciło czynsz Krzyżakom²⁶. Jeszcze większy regres w zagospodarowaniu terenów wiejskich nastąpił w wyniku niszczącej wyprawy husyckiej na Pomorze z lata 1433 r. Dane zebrane przez komisję zakonną w latach 1437–1438 wykazały, że z ogółu opisanych jako wcześniej zagospodarowane 1400 łąnów na terenie komturstwa świeckiego obsadzone było tylko 200 (14,30%)²⁷. Działało tam wówczas pięć młynów krzyżackich, przy czym dzierżawiony wcześniej młyn przed Świeciem (Prze-

chowski Młyn) i młyn w Mukrzu znajdowały się w bezpośrednim zarządzie komtura²⁸.

Obok młynów nadawanych przez Krzyżaków istniały na tym terenie obiekty zbudowane przez biskupa włocławskiego, które płaciły czynsz na jego potrzeby. Z pocz. XV w. pochodzi wzmianka o istnieniu trzech młynów biskupich zlokalizowanych w Wielkim Komorsku, Małym Komorsku i Pieniążkowie²⁹. Brak natomiast w przekazach źródłowych informacji o innych obiektach tego typu budowanych w dobrach rycerskich³⁰. W tym kontekście szczególnie interesujące jest odnalezienie w ostatnich latach przez archeologów pozostałości średniowiecznego młyna wodnego w okolicach Mniszka³¹ (miejsowość ta powstała dopiero po 1570 r., a tamtejszy młyn był wzmiankowany w źródłach pisanych dopiero w 1682 r.)³². Potwierdza to wcześniejsze przypuszczenia, że musiało ich być całkiem sporo, jednak ze względu na to, że nie płaciły czynszu na rzecz zakonu, nie zostały odnotowane w jego źródłach skarbowych. Nowe ustalenia mogłyby tu przynieść tylko kolejne odkrycia archeologów³³. Nie zachował się także żaden średniowieczny przywilej na młyn w dobrach

²⁸ GZB, s. 104.

²⁹ P. Kriedte, *Die Herrschaft der Bischöfe von Wloclawek in Pommern von den Anfängen bis zum Jahr 1409*, Göttingen 1974, s. 46, 90.

³⁰ Ma to zasadnicze znaczenie, ponieważ z dostępnych szacunków odnośnie do struktury własności dóbr w 2. poł. XVI w. wynika, że w obrębie starostwa nowskiego 60% dóbr należało do szlachty, a 30% do własności królewskiej; w świeckim odpowiednio 57% do szlachty, a 32% do dóbr królewskich. Zob. K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994, s. 59, tab. 11.

³¹ D. Brykała i in., *Geomorfologiczne i hydrologiczne uwarunkowania lokalizacji i użytkowania średniowiecznych obiektów wodnych w dolinie dolnej Wisły na przykładzie młyna z Mniszka pod Grudziądzem*, w: *Funkcjonowanie geosystemów zlewni rzecznych 5. Rozwój dolin rzecznych w warunkach zmian klimatu i zróżnicowanej antropopresji*, red. A. Kostrzewski, J. Szpikowski, Poznań 2009, s. 89–90; A. Górzyska, T. Górzyski, M. Majewski, *Późnośredniowieczny młyn z Mniszka na ziemi Świeckiej ze stanowiska 16*, w: *Raport 2005–2006. Narodowy Instytut Dziedzictwa*, red. S. Kadrow, Warszawa 2011, s. 59–67.

³² *Taryfy podatkowe ziem pruskich z roku 1682*, wyd. S. Kętrzyński, Toruń 1901 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 5), s. 116.

³³ Syntetyczne dane na temat liczby odkrytych przez archeologów średniowiecznych młynów można znaleźć w artykule: G.H. Jeute, *Conquerant or trainard? The Development of Milling in High Medieval Europe*, w: *Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johan Callmer zum 65. Geburtstag*, Hrsg. C. Theune i in., Rahden/Westf. 2010 (Internationale Archäologie, Studia Honoraria, 31), s. 127–131.

²³ *Akta procesu kanonizacyjnego Doroty z Mątów od 1394 do 1521*, wyd. R. Stachnik, współpr. A. Birch-Hirschfeld Triller, J. Westpfahl, tłum. J. Wojtkowski, Olsztyn 2014, s. 307.

²⁴ 1 łan chełmiński = 16,8 ha. Zob. W. Odyniec, *Chełmiński system*, s. 398.

²⁵ K. Kasiske, *Das deutsche Siedelwerk*, s. 242.

²⁶ GZB, s. 17.

²⁷ K. Kasiske, *Das deutsche Siedelwerk*, s. 244; M. Aschkewitz, *Die Bevölkerung*, s. 163–164.

rycerskich na tym terenie. Odnaleziony młyn koło Mniszka mógł być pierwotnie związany z prywatną wsią w dobrach rycerskich w miejscowości Święte, której istnienie poświadczane jest ok. 1402–1409 r., a młyn istniał tam na pewno przed 1470 r. Potwierdzeniem funkcjonowania dużej sieci młynów w dobrach rycerskich, których część istniała już zapewne w czasach krzyżackich, są pojedyncze wzmianki o takich obiektach w Płochocinie (1481 r.), Buśni (1502 r.) i Jaszczu (1516 r.). Pierwszym ich całościowym wykazem jest jednak dopiero rejestr podatkowy z 1570 r. Wzmiankowano w nim młyny wodne w dobrach kościelnych, królewskich i szlacheckich w miejscowościach: Skórcz, Kierwałd, Ostrowite (Mały Młyn), Li-

a z 1565 r. – o pustym młynie papierniczym w Przysiersku. Własnością królewską były zaś młyn i kuźnica w miejscowości *Pidinek* (osada zaginiona) w okolicach Gruczna. Tak duża liczba nowo wzmiankowanych młynów w dobrach rycerskich w 2. poł. XVI w. jest przede wszystkim świadectwem rozwoju ich sieci w poprzednich stu latach, choć obraz częściowo zamazuje zapewne stan zachowania źródeł³⁵. Najprawdopodobniej powstały one w dobrach rycerskich po włączeniu Prus Królewskich do Korony, gdy ich właściciele – tak jak w innych ziemiach – uzyskali większą swobodę w ich budowie³⁶. Syntetyczne dane na temat liczby młynów w relacji do stanu osadnictwa prezentuje poniższa tabela.

Tab. 1. Młyny wodne w ziemiach świeckiej i nowskiej wzmiankowane do końca XVI w. na tle osadnictwa

Starostwo	Powierzchnia w km ²	Liczba osiedli	Liczba km ² na 1 osiedle	Liczba młynów wzmiankowanych do końca XV w.	Liczba młynów wzmiankowanych do końca XVI w.
Świeckie	1502	146	10,3	13	25
Nowskie	784	63	12,4	9	17

Źródło danych o powierzchni starostw i liczbie osad w XVI w.: K. Mikulski, „Osadnictwo wiejskie”, s. 66, tab. 12

pia Góra, Opalenie (*Meisterwalde*), Kozłowo (młyn, tartak, kuźnica, folusz), Konopat, Gródek (młyn i tartak wzmiankowane w 1565 r.), Lubocheń, Branica, Małe Łąki, Młyn Jasiniec, Zamrzenica, Suski Młyn i Świerkucin Mały koło Kulmagi. Wzmiankowano też wówczas samodzielne tartaki w miejscowościach: Piła-Młyn, Trzebciny oraz wiatrak we wsi Kozielec³⁴. Dodać należy jeszcze, że z 1512 r. pochodzi wiadomość o istniejącym znacznie wcześniej młynie arcybiskupa gnieźnieńskiego w Grucznie,

Dane te wskazują na stosunkowo równomierne rozmieszczenie młynów wodnych w odniesieniu do powierzchni starostw i liczby istniejących tam osiedli. W starostwie świeckim jedno urządzenie przypadało na 60 km² oraz 5,8 osiedla, w nowskim – na 46,1 km² oraz 3,7 osiedla, a w całym województwie pomorskim – na ok. 47,4 km² oraz 4,5 osiedla³⁷. Podobnie wygląda też przyrost informacji o młynach (zapewne też rzeczywisty wzrost ich liczby) między XV a XVI w., przy czym trzeba pamiętać, że nie

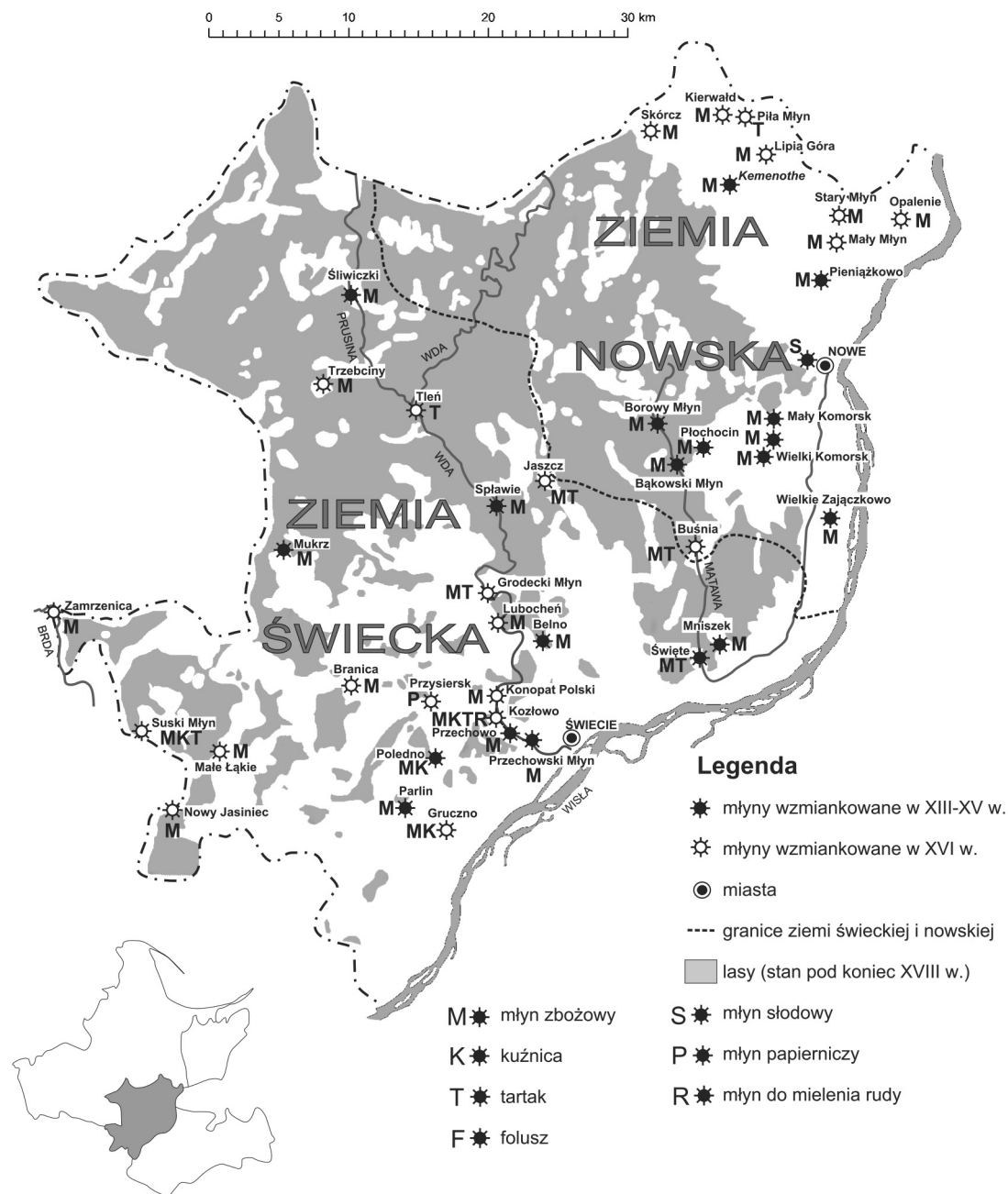
³⁴ W oparciu o dane zawarte głównie w rejestrze podatkowym z 1570 r. powstał kartogram pt. *Rozmieszczenie ważniejszych obiektów przemysłowych* (skala 1:500 000), będący dopełnieniem mapy Prus Królewskich w 2. poł. XVI w. Stanowi on integralną część opracowania *Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Biskup, przy współudziale L. Koca, Warszawa 1961 (Atlas Historyczny Polski, seria B, Mapy Przeglądowe, 1, cz. 1–2), s. 102–105, kartogram nr 10 oraz komentarz. Na kartogramie zamieszczono m.in. młyny zbożowe, tartaki, folusze i kuźnice potwierdzone w źródłach z 2. poł. XVI w. Prezentowana w niniejszym artykule mapa stanowi poszerzenie tych studiów o dane dotyczące młynów wodnych wzmiankowanych w XIII–XV w. Ukazany na niej stan zalęśnienia oparto na mapie z tzw. atlasu

F.L. von Schröttera z przełomu XVIII/XIX w. *Karte von Ostpreussen nebst Preussisch Lithauen und Westpreussen nebst dem Netzedistrikt [...] 1796–1802*, Berlin 1803–1810.

³⁵ Szczegółowe dane dotyczące tych obiektów znajdują się w załączonym spisie.

³⁶ J. Luciński, *Przywilej chełmiński z 1233 r., jego treść oraz dzieje jego postanowień*, w: *Studia culmensia*, s. 116.

³⁷ Dane o powierzchni (12 981 km²) i liczbie osiedli (1242) województwa pomorskiego w 2. poł. XVI w. za: K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie*, s. 66, tab. 12. Informacje na temat liczby młynów wodnych (274) za: *Prusy Królewskie*, s. 103, tab. 75.

Mapa 1. Młyny wodne w ziemiach Świeckiej i nowskiej wzmiankowane w XIII–XVI w.

wszystkie obiekty istniały w tym samym czasie. Jak się jednak zdaje, nawet przybliżone dane dobrze odzwierciedlają panujące w tym względzie ogólne tendencje.

Niewiele wiadomości zachowało się natomiast na temat detali technicznych wspomnianych młynów. Dopiero lustracja dóbr królewskich z 1565 r. szczegółowo określiła, że młyn z kołami podsiębiernymi (wałnymi) był w Gródku, natomiast koła nasiębiernie (korzecznice) zastosowano w obiektach zlokalizowanych w Parlinie i Tleniu³⁸.

Podsumowując poczynione uwagi, można stwierdzić, że w okresie pełnego średniowiecza w ziemiach świeckiej i nowskiej powstała stosunkowo gęsta sieć młynów wodnych, zarówno we wsiach kościelnych, jak i państwowych (wówczas krzyżackich, a potem królewskich). Istniały one również w dobrach rycerskich, jed-

nak na większą skalę pojawiły się tam dopiero pod koniec XV i w XVI w.³⁹ Czynnikiem mającym wpływ na kształtowanie ich sieci, obok oczywistego związku z rozwojem gospodarki rolnej – uprawy zbóż i potrzeby ich przemiału, było prawo – regale młyńskie, konsekwentnie stosowane przez zakon krzyżacki. Istotna zmiana w tym względzie nastąpiła po 1466 r., gdy zniknęły stosowane dotąd ściśle ograniczenia dotyczące wznoszenia młynów w dobrach prywatnych. Pracowały one jako urządzenia przemiałowe (młyny zbożowe), a także przemysłowe (tartaki, kuźnice, folusze, młyny papiernicze i do kory dębowej), będąc świadectwem rozwoju życia gospodarczego i stanu kultury rolnej. Budowane wówczas młyny, czasem stanowiące osobne osady, stały się trwałym elementem krajobrazu, organizując życie gospodarcze wspólnoty wiejskiej przez kolejne stulecia. ■

Młyny w ziemiach świeckiej i nowskiej do końca XVI w.⁴⁰

Bąkowo, Bąkowski Młyn, pow. świecki, gm. Warlubie – (zk, r) 2 lipca 1350 r. wzm. (S. Librowski, *Trzydzięci jeden*, nr 27, s. 260–263; błędna data w reg. PrUB IV, nr 564, s. 510–511); 1556 r. wzm. (H. Maercker, *Eine polnische Staroste*, s. 154); (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 182).

Belno, młyn nad strumieniem Lipienica, pow. świecki, gm. Jezewo – (r) 18 października 1328 r. wzm. (PrUB II, nr 630, s. 417); (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 181).

Borowy Młyn, rzeka Mątawa, pow. świecki, gm. Warlubie – (zk) 30 kwietnia 1352 r. przywilej (reg. PrUB V, nr 43, s. 24, druk: R. Wegner, *Ein Pommersches Herzogthum*, Bd. I, 2 (1872), s. 74).

Branica, pow. świecki, gm. Bukowiec – (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 195).

Buśnia, pow. świecki, gm. Warlubie – (r) 1502 r. wzm. (M, s. 172); 1518 r. czynsz (H. Maercker, *Eine polnische Staroste*, s. 173), 1558 r. wzm. (M, s. 173); 1570 r. młyn 2 koła i tartak (ŻD, s. 177); 1584 r. wzm. (VAP, s. 146); 1582–1584 r. wzm. (VAP, s. 248).

Grabowo, młyn na północ od wsi, pow. świecki, gm. Pruszcz – (nż) 19 września 1239 r. wzm. o miejscu na młyn (PU, nr 69, s. 59); (nż) 24 września 1259 r. wzm. o młynie (PU, nr 186, s. 158–159).

Gródek, Grodecki Młyn, pow. świecki, gm. Drzycim – (k) 1565 r. młyn i tartak (L 1565, s. 179); (k) 1570 r. podatek (ŻD, s. 186).

Gruczno, pow. świecki, gm. Świecie – (ag) 25 maja 1512 r. czynsz (VBA, s. 325–327); (r) 1570 r. podatek, młyn i kuźnica (ŻD, s. 195); 1597 r. wzm. (VAP, s. 342, 353).

³⁸ *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961, s. 179–180.

³⁹ Dane na temat młynów powstałych na tych terenach w XVII w. zebrał Krzysztof Mikulski: K. Mikulski, *Osadnictwo wiejskie*, s. 114–115. Budowę nowych obiektów w tym czasie autor tłumaczy dążeniem inwestorów do samowystarczalności i chęcią zwiększenia dochodów

poprzez świadczenie usług młynarskich dla osad, które nie miały możliwości założenia własnego młyna.

⁴⁰ Spis obejmuje tereny dawnego komturstwa świeckiego i okręg nowski wójtostwa tczewskiego. Kolejno podano: nazwę miejscowości, aktualną przynależność administracyjną, w nawiasach typ własności i wzmianki źródłowe o młynach. Zastosowane skróty wyjaśniono pod załączoną tabelą.

- Imschen*, młyn zaginiony, komt. świeckie – (zk) przed 1419 r. czynsz (GZB, s. 17); czynsz (OBA, nr 28239, k. 4v).
- Jaszcz, młyn i tartak, pow. świecki, gm. Osie – (r) 1516 r., 1556 r. wzm. (M, s. 217); (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 179).
- Jeżewo, strumień pomiędzy wsiami Jeżewo i Taszewo, pow. świecki, gm. Jeżewo – (bw) 13 lipca 1293 r. prawo budowy młynów (PU, nr 496, s. 445).
- Kemenothe*, młyn zaginiony nad rzeką Janką – (r?) 27 grudnia 1354 r. wzm. (PrUB V, nr 295, s. 164).
- Kierwałd, pow. tczewski, gm. Morzeszczyn – (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 179).
- Konopat, pow. świecki, gm. Świecie – (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 185).
- Kozielec, wiatrak, pow. świecki, gm. Nowe – (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 194).
- Kozłowo, młyn, tartak, kuźnica, młyn do mielenia rudy, pow. świecki, gm. Świecie – (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 185).
- Krzywey*, pow. świecki – (?) 1395 r. wzm. (*Akta procesu*, s. 307).
- Lipia Góra, pow. tczewski, gm. Morzeszczyn – (k) 1570 r. podatek (ŻD, s. 179).
- Lubocheń, pow. świecki, gm. Drzycim – (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 191).
- Małe Łąkie, pow. świecki, gm. Świekatowo – (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 198).
- Mały Komorsk, pow. świecki, gm. Nowe – (bw) 1402–1409 r. wzm. (Kriedte, s. 46); (r, zk) 10 sierpnia 1453 r. wzm. o młynie zakonnym (ASP IV, nr 17, s. 26); 1534 r. wzm. (Inwentarz dóbr, s. 51).
- Młyn Jasiniec, pow. bydgoski, gm. Koronowo – (k) 1570 r. podatek (ŻD, s. 202).
- Mukrz, pow. świecki, gm. Lniano – (zk) 1437–1438 r. wzm. młyn komtura (GZB, s. 104); XV w. czynsz (OBA, nr 28239, k. 4v).
- Nowe nad Wisłą, miasto, pow. świecki – (zk) 7 czerwca 1302 r. wzm. o prawie budowy (PU, nr 604, s. 537); 26 grudnia 1404 r. wzm. (MT, s. 335); 1437 r. wzm. młyn słodowy (GZB, s. 116).
- Opalenie, Meisterwalde, pow. tczewski, gm. Gniew – (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 179).
- Ostrowite, Mały Młyn, pow. tczewski, gm. Gniew – (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 179).
- Parlin, później Żurowo, pow. świecki, gm. Pruszcz, komt. świeckie – (zk) 1437–1438 r. czynsz (GZB, s. 104); (k) 1565 r. młyn 2 koła (L 1565, s. 179); (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 197); 1584 r. wzm. (VAP, s. 134); 1597 r. wzm. (VAP, s. 344).
- Pidinek*, młyn zaginiony – (k) 1584 r. kuźnica (VAP, s. 134); 1593 r. wzm. młyn i kuźnica (VAP, s. 343).
- Pieniążkowo, pow. tczewski, gm. Gniew – (bw) 1402–1409 r. wzm. (Kriedte, s. 60); 1415 r. czynsz (Kriedte, s. 88); 1534 r. czynsz (Inwentarz dóbr, s. 50); 1596 r. wzm. (VAP, s. 170).
- Piła Młyn, tartak, pow. tczewski, gm. Morzeszczyn – (k) 1570 r. podatek (ŻD, s. 179).
- Płochocin, pow. świecki, gm. Warlubie – 1481 r. wzm. (M, s. 154).
- Poledno, pow. świecki, gm. Bukowiec – (zk) przed 1419 r. czynsz (GZB, s. 17) 1437–1438 r. czynsz (GZB, s. 104); czynsz (OBA, nr 28239, k. 4v); (r) 1570 r. podatek, młyn i kuźnica (ŻD, s. 191).
- Przechowo, obecnie dzielnica Świecia – (zk) 25 lipca 1338 r. wzm. o nowym młynie (PrUB III,1, nr 184, s. 132); (zk) 1437–1438 r. czynsz (GZB, s. 104).
- Przechowski Młyn, młyn przed Świeciem, pow. świecki – (zk) przed 1419 r. wzm. młyn oddany w dzierżawę (GZB, s. 17); 26 grudnia 1423 r. wzm. (GA, s. 621); 1424 r. wzm. (GA, s. 622); 1 października 1434 r. wzm. (GA, s. 626); 6 listopada 1438 r. wzm. (GA, s. 628); 1437–1438 r. wzm. młyn komtura (GZB, s. 104); 14 lutego 1440 r. wzm. (GA, s. 630); 21 stycznia 1446 r. wzm. (OBA, nr 9040); 1565 r. wzm. (L 1565, s. 167–168); 1570 r. podatek (ŻD, s. 184).
- Przysiersk, młyn papierniczy, pow. świecki, gm. Bukowiec – (k) 1565 r. wzm. młyn pusty (L 1565, s. 178).
- Raschauwen moele*, młyn zaginiony, być może chodzi o młyn w Świętem, pow. świecki – (r) 23 września 1428 r. wzm. (OBA, nr 4983).
- Sez, młyn zaginiony, komt. świeckie – czynsz (L. Weber, *Preussen von 500 Jahren*, s. 378).

- Skarszewo, pow. świecki, gm. Świecie – (nż) 19 września 1239 r. wzm. o miejscu na młyn (PU, nr 69, s. 59); (nż) 24 września 1259 r. wzm. o miejscu na młyn (PU, nr 186, s. 158–159); (nż) 16 kwietnia 1283 r. wzm. o miejscu na młyn (PU, nr 360, s. 326–327); (nż) 13 lipca 1312 r. prawo budowy młyna i karczmy (PrUB II, nr 68, s. 43).
- Skórcz, miasto, pow. starogardzki – (k) 1570 r. podatek (ŻD, s. 178).
- Splawie, pow. świecki, gm. Drzycim – (zk) przed 1419 r. czynsz (GZB, s. 17); czynsz (OBA, nr 28239, k. 4v); (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 187).
- Suski Młyn, pow. tucholski, gm. Lubiewo – (ag) 1565 r. kuźnica (Maercker, s. 327); 1570 r. podatek, młyn i tartak (ŻD, s. 201); 1597 r. wzm. (VAP, s. 374).
- Śliwiczki, pow. tucholski, gm. Śliwice – (zk) przed 1419 r. czynsz (GZB, s. 17).
- Świerkucin Mały koło Kulmagi (Stary Młyn), pow. starogardzki, gm. Smętowo Graniczne – (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 177); 1583 r. wzm. (VAP, s. 72).
- Święte, pow. świecki, gm. Świecie – (r) 1470 r. sprzedaż młyna wraz z tartakiem (M, nr 34, s. 421); 1570 r. młyn i tartak (ŻD, s. 192).
- Tleń, pow. świecki, gm. Osie – (k) 1565 r. młyn 2 koła i tartak (L 1565, s. 180); 1597 r. wzm. (VAP, s. 377).
- Trzebuciny, tartak, pow. tucholski, gm. Cekcyn – (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 191).
- Wielki Komorsk, pow. świecki, gm. Warlubie – (bw) 1 maja 1295 r. wzm. (PU, nr 523, s. 468); 1401 r. przywilej (Kriedte, *Die Herschaft*, s. 270–271); 1402–1409 r. wzm. (Kriedte, s. 46); 1415 r. czynsz (Kriedte, s. 89–90); 1534 r. czynsz (Inwentarz dóbr, s. 51); (r) 1570 r. podatek (ŻD, s. 176).
- Wielkie Zajączkowo, pow. świecki, gm. Dragacz – (zk) przed 1419 r. czynsz (GZB, s. 14); lipiec 1435 r. czynsz (Vis., t. 1, nr 91, s. 115).
- Zamrzenica, pow. tucholski, gm. Lubiewo – (k) 1570 r. podatek (ŻD, s. 202).

Tab. 2. Wysokość czynszu płaconego przez młyny w ziemiach świeckiej i nowskiej do końca XVI w.

Młyny wzmiankowane do końca XV w. Przynależność administracyjna w okresie krzyżackim								
Lp.	Miejscowość	Przynależność terytorialna w państwie krzyżackim (komturstwo)	Własność	Liczba kół	Czynsz z młyna	Informacja źródłowa	Najstarsza wzmianka	Uwagi
1	Skarszewa, Grabowo	świeckie	nż	–	–	w	1239	prawo budowy
2	Jeżewo	świeckie	bw	–	–	w	1293	prawo budowy
3	Wielki Komorsk	wójt. tczewskie, okr. nowski	bw	–	3 łasztu żyta	w c	1295	–
4	Nowe nad Wisłą	wójt. tczewskie, okr. nowski	zk	–	65 grzywien	w c	1302	w 1437 r. młyn słodowy i folusz
5	Belno	świeckie	r	–	–	w	1328	–
6	Przechowo	świeckie	zk	–	3 łasztu ziarna	w c	1338	–
7	Przechowski Młyn ¹	świeckie	zk	–	12 łasztów żyta	w c	1338, przed 1419	w 1437 r. zarządzał komtur
8	Bąkowo (Bąkowski Młyn)	wójt. tczewskie, okr. nowski	r	–	–	w	1350	–
9	Borowy Młyn ²	wójt. tczewskie, okr. nowski	zk	2	10 grzywien z ziemią	p	1352	–
10	<i>Kemenothe</i>	wójt. tczewskie, okr. nowski	zk?	–	–	w	1354	–

11	Krzywiny	wójt. tczewskie, okr. nowski	zk?	–	–	w	1395	–
12	Mały Komorsk	wójt. tczewskie, okr. nowski	bw	–	3 grzywny	c	1402–1409	–
13	Pieniążkowo	wójt. tczewskie, okr. nowski	bw	–	2 grzywny	c	1402–1409	–
14	Splawie ³	świeckie	zk	–	5 łasztów żyta, 6 grzywien	c	przed 1419	–
15	Poledno	świeckie	zk	–	4,5 grzywny + 12 kur	c	przed 1419	–
16	Śliwiczki	świeckie	zk	–	6 grzywien	c	przed 1419	–
17	Imschen	świeckie	zk	–	5 łasztów żyta	c	przed 1419	–
18	Wielkie Zajączkowo ⁴	wójt. rogozińskie	zk	–	7,5 grzywny	c	przed 1419	czynsz z młyna i karczmy
19	Raschauwen moele	świeckie	r	–	–	w	1428	–
20	Mukrz ⁵	świeckie	zk	–	–	c	1437–1438	zarządzał komtur
21	Parlin	świeckie	zk	–	3 łaszy ziarna	c	1437–1438	–
22	Sez	świeckie	zk	–	–	w	1419, 1437	–
23	Mały Komorsk	wójt. tczewskie, okr. nowski	zk	–	–	w	1453	–
24	Święte	gniewskie	r	–	3 łaszy	p	1470	młyn i tartak
25	Płochocin		r	–	–	w	1481	–
Młyny wzmiankowane w XVI w. Przynależność administracyjna w okresie Rzeczypospolitej								
Lp.	Miejscowość	Przynależność terytorialna w Rzeczypospolitej (starostwo)	Własność	Liczba kół	Czynsz z młyna	Informacja źródłowa	Najstarsza wzmianka	Uwagi
26	Buśnia	nowskie	r	2	2 łaszy żyta	c	1502	–
27	Gruczno ⁶	świeckie	ag	2	–	c	1512	młyn i kuźnica
28	Jaszcz	świeckie	r	3	–	w	1516	młyn i tartak
29	Przysiersk	świeckie	k	1	młyn pusty	w	1565	młyn papierniczy
30	Tleń ⁷	świeckie	k	3	3,5 grzywny	c	1565	młyn i tartak
31	Skórcz	nowskie	k	1	–	w	1570	–
32	Kierwałd	nowskie	r	2	–	w	1570	–
33	Ostrowite (Mały Młyn)	nowskie	r	2	–	w	1570	–
34	Lipia Góra	nowskie	k	2	–	w	1570	–
35	Opalenie (Münsterwalde)	nowskie	r	2	–	w	1570	–
36	Kozłowo	świeckie	r	10	–	w	1570	młyn, kuźnica, tartak, młyn do mielenia rudy
37	Konopat	świeckie	r	2	–	w	1570	–
38	Gródek (Grodecki Młyn)	świeckie	k	2	–	w	1570	–
39	Lubocheń	świeckie	r	1	–	w	1570	–

40	Branica	świeckie	r	1	–	w	1570	–
41	Małe Łąkie	świeckie	r	2	–	w	1570	–
42	Młyn Jasiniec	tucholskie	k	1	–	w	1570	–
43	Zamrzenica	tucholskie	k	2	–	w	1570	–
44	Świerkucin Mały (Stary Młyn)	nowskie	r	2	–	w	1570	–
45	Suski Młyn	tucholskie	ag	3	–	w	1565	kuźnica, młyn i tartak
46	Piła Młyn	nowskie	k	3	–	w	1570	tartak
47	Trzebuciny	świeckie	r	1	–	w	1570	tartak
48	Pidinek	świeckie	k	2	–	w	1584	młyn i kuźnica

¹ W 1565 r. młyn miał 6 kół mącznych i 1 koło słodowe. Istniał tam wówczas również folusz i młyn pyłtowy. W 1570 r. w młynie było 9 kół i folusz.

² Razem 7 mórg ziemi.

³ W innym wykazie młyn płacił 3 łaszty żyta czynszu. W 1570 r. miał 4 koła, w tym 3 w foluszu.

⁴ Dodatkowo 17,5 morgi oraz karczma. W 1447 r. wzmiankowano tam też wiatrak.

⁵ Młyn w folwarku krzyżackim trzymał komtur na potrzeby zamku. W innym wykazie był on dzierżawiony i płacił czynsz w wysokości 6 grzywnien.

⁶ W 1570 r. 5 kół, w tym 3 w kuźni.

⁷ W 1565 r. ziemia, użytkowanie jeziora, czynsz 2 grzywny.

Wykaz skrótów użytych w tabeli:

ag – arcybiskup gnieźnieński; bw – biskup włocławski; c – czynsz; k – własność królewska; nż – norbertanki Żukowo; p – przywilej; r – własność rycerska; w – wzmianka; zk – zakon krzyżacki

Wykaz skrótów użytych w spisie:

Akta – *Akta procesu kanonizacyjnego Doroty z Mątów od 1394 do 1521*

ASP – *Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*

GA – *Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*

GZB – *Das grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens 1414–1438*

Inwentarz dóbr – *Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa włocławskiego z roku 1534*

Kriedte – *Das Zinsbuch Bischof Johannes Kropidlos von Włocławek vom Beginn des 15. Jahrhunderts*

Kriedte, *Die Herrschaft* – P. Kriedte, *Die Herrschaft der Bischöfe von Włocławek in Pommerellen von den Anfängen bis zum Jahr 1409*

L 1565 – *Lustracja województwa pomorskiego 1565*

Maercker – H. Maercker, *Eine polnische Starostei und ein preussischer Landrathskreis. Geschichte des Schwetzer Kreises*

PrUB – *Preußisches Urkundenbuch*

PU – *Pommerelisches Urkundenbuch*

Taryfy podatkowe – *Taryfy podatkowe ziem Pruskich z roku 1682*

VBA – *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*

VAP – *Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo facte*

Vis. – *Visitationen im Deutschen Orden im Mittelalter*

ŹD – *Źródła Dziejowe*

Bibliografia

Źródła archiwalne i niepublikowane

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin Dahlem, XX. Hauptabteilung, Staatsarchiv Königsberg, Ordensbriefarchiv (OBA), listy z XV–XVI w., nr 4983, 9040, 28239.

Źródła wydane drukiem

Acten der Ständetage Preußens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens, Hrsg. M. Toepfen, Bd. I–V, Leipzig 1878–1886.

Akta procesu kanonizacyjnego Doroty z Mątów od 1394 do 1521, wyd. R. Stachnik, współprac. A. Birch-Hirschfeld Triller, J. Westpfahl, tłum. J. Wojtkowski, Olsztyn 2014.

Das grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens, Hrsg. W. Ziesemer, Danzig 1921.

Das grosse Zinsbuch des Deutschen Ritterordens 1414–1438, Hrsg. P.G. Thielen, Marburg 1958.

Inwentarz dóbr i dochodów biskupstwa wrocławskiego z roku 1534, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1916 (Archiwum Komisji Historycznej Akademii Umiejętności, 10).

Librowski S., *Trzydzieści jeden nie drukowanych oryginałów pergaminowych Archiwum Diecezjalnego we Wrocławku z drugiej połowy XV wieku. Trzecie ćwierćwiecze*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 57, 1988, s. 202–272.

Lustracja województwa pomorskiego 1565, wyd. S. Hoszowski, Gdańsk 1961.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym, t. 12: *Prusy Królewskie*, cz. 1, wyd.

I.T. Baranowski, Warszawa 1911 (Źródła Dziejowe, 23).

Pommerelisches Urkundenbuch, Bearb. M. Perlbach, Danzig 1881–1882.

Preußisches Urkundenbuch, Hrsg. R. Philippi i in., Bd. 1–6, Königsberg–Marburg 1882–1986.

Taryfy podatkowe ziem Pruskich z roku 1682, wyd. S. Kętrzyński, Toruń 1901 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 5), s. 1–181.

Visitationes Archidiaconatus Pomeraniae Hieronymo Rozrażewski Vladislaviensi et Pomeraniae episcopo facte, cur. S. Kujot, Toruń 1897–1899 (Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, 5).

Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI, ed. B. Ulanowski, Cracoviae 1920.

Visitationen im Deutschen Orden im Mittelalter, Hrsg. M. Biskup, I. Janosz-Biskupowa, Teil I (1236–1449), Teil II (1450–1519), *Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens*, Bd. 50–50/II, Marburg 2002–2004.

Zielińska-Melkowska K., *Przywilej chełmiński 1233 i 1251*, w: *Teksty pomników prawa chełmińskiego w przekładach polskich*, nr 1, red. Z. Zdrójkowski, Toruń 1986.

Das Zinsbuch Bischof Johannes Kropidlos von Wloclawek vom Beginn des 15. Jahrhunderts, Hrsg. P. Kriedte, Sonderdruck aus „Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands”, 22, 1973.

Literatura przedmiotu

Aschkewitz M., *Die Bevölkerung im südöstlichen Pommerellen vom 13.–18. Jahrhundert*, „Altpreußische Forschungen”, 19 (2), 1942, s. 155–186.

Bloch M., *Avènement et conquête du moulin à eau*, „Annales d'histoire économique et sociale”, 7, 1935, s. 538–563.

Brykała D. i in., *Geomorfologiczne i hydrologiczne uwarunkowania lokalizacji i użytko-*

wania średniowiecznych obiektów wodnych w dolinie dolnej Wisły na przykładzie młyna z Mniszka pod Grudziądzem, w: *Funkcjonowanie ekosystemów zlewni rzecznych 5. Rozwój dolin rzecznych w warunkach zmian klimatu i zróżnicowanej antropopresji*, red. A. Kostrzewski, J. Szpikowski, Poznań 2009, s. 89–90.

- Carus-Wilson E.M., *An Industrial Revolution of the Thirteenth Century*, „The Economic History Review”, 11 (1), 1941, s. 39–60.
- Czacharowski A., *Uposażenie i organizacja klasztoru norbertanek w Żukowie od XIII do połowy XV wieku*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 68 (2), 1963.
- Długokęcki W., *Spór gdańsko-krzyżacki o opłaty w Wielkim Młynie w pierwszej połowie XV w.*, w: *Władcy, mnisi, rycerze*, red. B. Śliwiński, Gdańsk 1996 (Gdańskie Studia z Dziejów Średniowiecza, 3), s. 17–27.
- Górzyńska A., Górzyński T., Majewski M., *Późnośredniowieczny młyn z Mniszka na ziemi świeckiej ze stanowiska 16*, w: *Raport 2005–2006. Narodowy Instytut Dziedzictwa*, red. S. Kadrow, Warszawa 2011, s. 59–67.
- Grzegorz M., *Osady Pomorza Gdańskiego w latach 1309–1454*, Warszawa–Łódź 1990.
- Grzegorz M., *Słownik historyczno-geograficzny komturstwa świeckiego w średniowieczu*, Bydgoszcz 2012.
- Grzegorz M., *W czasach krzyżackich (1309–1466)*, w: *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, t. 1, red. K. Jasiński, Warszawa–Poznań–Toruń 1979, s. 143–206.
- Jasiński K., *Dzieje ziemi świeckiej i nowskiej od schyłku XII w. do 1309 r.*, w: *Dzieje Świecia nad Wisłą i jego regionu*, s. 111–142.
- Jeute G.H., *Conquerant or trainard? The Development of Milling in High Medieval Europe*, w: *Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johan Callmer zum 65. Geburtstag*, Hrsg. C. Theune i in., Rahden/Westf. 2010 (Internationale Archäologie, Studia honoraria, 31), s. 121–133.
- Kasiske K., *Das deutsche Siedelwerk des Mittelalters in Pommerellen*, Königsberg 1938.
- Kriedte P., *Die Herrschaft der Bischöfe von Włocławek in Pommerellen von den Anfängen bis zum Jahr 1409*, Göttingen 1974.
- Kubicki R., *Miejsce czynszów z młynów w dochodach wybranych klasztorów mnisznych na Pomorzu Wschodnim do połowy XVIII w.*, w: *Klasztor w gospodarce średniowiecznej i nowożytnej*, red. M. Derwich, Wrocław 2013 (Opera ad Historiam Monasticam Spectantia, Series 1: Colloquia, 9), s. 533–546.
- Kubicki R., *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV w. (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012.
- Kubicki R., *Młyny zbożowe i przemysłowe w dobrach cystersów z Oliwy do początków XVII w.*, „Cistercium Mater Nostra”, 4, 2010, s. 93–119.
- Kubicki R., *Sieć młynów wodnych w dobrach klasztorów na Pomorzu Wschodnim w XIII–XVI w.*, „Hereditas Monasteriorum”, 2, 2013, s. 35–56.
- Luciński J., *Przywilej chełmiński z 1233 r., jego treść oraz dzieje jego postanowień*, w: *Studia culmensia historico-juridica czyli księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, red. Z. Zdrójkowski, t. 1, Toruń 1990, s. 81–139.
- Maercker H., *Eine polnische Starostei und ein preussischer Landrathskreis. Geschichte des Schwetzer Kreises*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins”, 17–19, 1886–1888.
- Mikulski K., *Osadnictwo wiejskie województwa pomorskiego od połowy XVI do końca XVII wieku*, Toruń 1994.
- Odyniec W., *Chełmiński system miar i chełmińska stopa mennicza w rozwoju historycznym*, w: *Studia culmensia historico-juridica czyli księga pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, t. 1, red. Z. Zdrójkowski, Toruń 1990, s. 393–409.
- Prusy Królewskie w drugiej połowie XVI wieku*, oprac. M. Biskup, współpraca L. Koc, Warszawa 1961 (Atlas Historyczny Polski, seria B, Mapy Przeglądowe, 1, cz. 1–2).
- Świecie i ziemia świecka w 800-lecie istnienia*, red. M. Grzegorz, Bydgoszcz 1999.
- Weber L., *Preussen von 500 Jahren culturhistorischer, statistischer und militarischer Beziehung nebst Special-Geographie*, Danzig 1878.
- Wegner R., *Ein Pommersches Herzogthum und eine Deutsche Ordenskomthurei. Kulturgeschichte des Schwetzer Kreises, nach archivalischen Quellen bearbeitet*, Bd. 1, Teil 1, Posen 1872. ■

Water Mills in Świecie and Nowe Lands till the End of the 16th Century

Summary

The article investigates the issue of the development of a network of water mills in Świecie and Nowe Lands, the borders of which were approximately similar to the Świecie and Nowe castellanies existing in the 13th c. After the territory of Gdańsk Pomerania was taken over by the Teutonic Order in 1308–1309, the newly established Teutonic administration units existed here: the Świecie Commandry and the Nowe District of the Tczew Aldermanship, which after the year 1466 were transformed into the Świecie and Nowe Starosty Districts. Due to the investment costs and the legal restrictions, water mills were built the fastest as part of large landed properties organised by local dukes and church institutions (Włocławek bishops, the Cistercians of Oliwa and Pelplin and the Norbertines of Żukowo). After the year 1309, the Teutonic Order, building its administration here, aimed at introducing the legal solutions which it had

developed and applied in the territory of Prussia proper. They consisted in almost full legal control in this respect. The right to build mills was classified as regalia, i.e. exclusive authorisations which it granted to other entities, usually by conferring in exchange for rent. During the Middle Ages, in Świecie and Nowe Lands, a relatively dense network of water mills, both in church villages and state villages (then Teutonic, and later royal) was built. They were also present in the knights' estates, but they appeared there on a larger scale only at the end of the 15th and 16th c. The factor which influenced the formation of the water mill network, except the obvious relation to the development of agriculture, was the law – the mill regalia executed by the Teutonic Order. A significant change in that respect occurred after the year 1466, when the formerly existing restrictions on erecting mills in private estates disappeared. ■

Słowa kluczowe: ziemia świecka i ziemia nowska, Prusy Królewskie, średniowiecze, okres wczesnonowożytny, gospodarka, młyny wodne, młyny przemysłowe, osadnictwo XV w., geografia historyczna

Key words: Świecie and Nowe Lands, Royal Prussia, Middle Ages early modern period, economy, water mills, industrial mills, settlement in 15th century, historical geography

dr hab. Rafał Kubicki – profesor Instytutu Historii Uniwersytetu Gdańskiego.

Zainteresowania naukowe koncentruje na historii Kościoła w średniowieczu i okresie nowożytnym, kasatach klasztorów w XIX w., dziejach społeczno-gospodarczych państwa krzyżackiego w Prusach, mieszczaństwie późnośredniowiecznym oraz strukturach wiejskich w średniowieczu i okresie nowożytnym (e-mail: hisrk@univ.gda.pl)